

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЮРИДИКО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРИРОДИ ЯВИЩА «НАСИЛЬСТВА ПРОТИ ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я»

ШУВАЛЬСЬКА Люсьєна Романівна – ад'юнкт кафедри юридичної психології Національна академія внутрішніх справ (Київ)

В статті розкривається юридико-психологічна природа, поняття і психологічне содержание «насилю», для кращого його розуміння в розробці методів і засобів протидії насильственої злочинності проти життя і здоров'я.

Ключові слова: суб'єкт насильницького злочину, психологія злочинця, насильство, обмеження свободи вибору, кримінальна відповідальність, спеціальні психологічні знання.

Актуальність

У даний час кількісно-якісні характеристики насильницької злочинності проти життя та здоров'я залишаються несприятливими, тому суб'єкт насильницького злочину є об'єктом пильної уваги вчених та практиків. Статистичні дані про злочинність в Україні свідчать про зменшення в останні роки злочинів насильницького спрямування проти життя та здоров'я. Проте злочини цього спрямування залишаються одними з найбільш суспільно небезпечних, тому дослідження в цьому напрямку залишаються актуальними.

Ступінь наукової розробки проблеми

Проблема протидії насильницькій злочинності не є новою і вже досліджувалася вітчизняними та зарубіжними вченими: М.І. Бажановим, В.Я. Горбачевським, О.М. Гумінім, О.М. Джузею, І.М. Даншином, А.П. Закалюком, А.Ф. Зелінським, Л.І. Казміренко, В.О. Коноваловою, О.М. Костенком, М.В. Костицьким, В.М.

Кудрявцевим, О.М. Литваком, В.Я. Марчаком, О.В. Наумовим, Е.Ф. Побігайло, В.М. Стратоновим, С.А. Тарарухінім, В.Ю. Шепітьком й ін. Проте, це поняття є малодослідженим, внаслідок чого виникають багато суперечок з приводу його теоретичних положень серед вчених та застосування серед практичних працівників.

Мета статті

У даному дослідженні ми спробуємо розкрити юридико-психологічну природу, поняття та психологічний зміст «насилю» для кращого його розуміння в розробці методів та засобів протидії насильницькій злочинності проти життя та здоров'я.

Виклад основного матеріалу

Поняття «насилю» розкривається в різних тлумачних, лінгвістичних словниках, енциклопедіях, довідковій, науковій та іншій літературі. Наприклад, у «Тлумачному словнику української мови» слово «насилю» тлумачать як застосування фізичної сили до когось-небудь, для здобуття чогось-небудь, примусовий вплив на когось [8, С. 165]. Енциклопедична література роз'яснює термін «насилю» як застосування силових методів або психологічного тиску за допомогою погроз, свідомо спрямованих на слабких або тих, хто не може чинити опір. Тобто, будь-яке застосування сили у ставленні до незахисних [20]. Психологи стверджують, що «насилю» – це фізичний чи психічний вплив однієї лю-

дини на іншу, який порушує гарантоване Конституцією право громадян на особисту недоторканість. Фізичне насильство полягає в безпосередньому впливі на організм людини: побої, тілесні ушкодження, катування різноманітними способами й ін. Психічне насильство полягає у впливі на психіку людини шляхом залякування, погроз (зокрема погроз фізичною розправою), щоб зламати волю потерпілого до опору [19, С.181-182]. У криміналістиці під «насиллям» розуміють незаконне використання сили, тобто примусовий, проти волі іншої особи, вплив на неї [15, С.249]. Поняття насилля використовується у правовому та філософському значеннях.

У роботах філософів категорія «насильство» отримує різноманітне, часом суперечливе наповнення. У цьому немає нічого дивного, оскільки життя людини багатогранне і йому доводиться вступати в численні зв'язки з іншими людьми і соціальними інститутами. У ході цих відносин за своєю волею або під тиском ззовні людина змушує обмежувати свою свободу дій. У філософії сформувалися дві позиції у визначенні природи насильства. Представники першої вважали насильство природженою властивістю людини. М. О. Бердяєв вважав, що люди живуть у насильстві, оскільки вони мають фізичне тіло. Закони матеріального світу – закони насильства [1, С. 171].

Прихильники іншої позиції вважали насильство результатом соціального й культурного середовища, в якому живе людина. Створення умов у суспільстві для його духовного розвитку, для виховання людини є порятунком від насильства. Людське суспільство живе й розвивається за законами, коріння яких лежать у природі людини. А природа людини містить у собі не тільки позитивний, а і негативний початок. З цього приводу Ф. В. Й. Шеллінг писав, що в людині «міститься вся потужність темного початку, і в ній же міститься вся сила світла» [18, Т. 2, С. 112].

Саме поняття «насильство» неможливо віднести до жодної з галузей знань. Намагання дати однозначну дефініцію, визначити суть даної категорії були в цілому ряді наук. В. Бюль створив, так звану, інтегра-

тивну модель пояснення насильства, в якій спробував поєднати всі напрямки в єдину концепцію. Однак, вбачається найбільш правильною і обґрунтованою точкою зору про те, що «насильство» є поняття міжгалузеве [7, С. 114-119]. Ставлення до насильства в суспільстві й науці було завжди неоднозначним, як від його повного заперечення, так і обґрунтуванню Ф. Ніцше ідеї необхідності й навіть корисності насильства в людському суспільстві, як в міжособистісних стосунках, так і насильство кожної людини до самої себе, проганяючи лін, смиренність, нігілізм й інші власні психологічні недоліки. Саме життя, на думку Ф. Ніцше, в основних своїх проявах діє шляхом насильства й не може бути зовсім мислимим, крім цього характеру [13]. Однак, він тлумачить насильство в побутовому, а не в правовому плані, змішуючи насильство й правомірне застосування сили з метою протидії насильству, включно звичайний прояв волі людини над собою.

Зазначеного широкого розуміння насильства дотримуються Ю.М. Антонян, І. Б. Бойко, В. А. Верещагін, які розглядають його, як аутоагесію – свідоме насильство людини над самим собою [7, С. 114-119]. О. В. Наумов зазначає, що насильство, включаючи його крайні прояви при необхідній обороні, є правомірним. Останнє дозволяє не зводити насильство тільки до суспільно небезпечних і протиправних його проявів [12, С. 56]. Однак, уявляється, що насильство в кримінально-правовому смислі, а не в загально-юридичному і побутовому розумінні повинно носити більш конкретний характер.

Багато вчених вважає, що насильство супроводжується агресією. У середині ХХ століття були сформульовані основні принципи теоретичних уявлень про агресію. Вони лягли в основу теорій природженої людської агресивності. Це дало змогу зробити висновок про загальну природу насильства у людини. Щодо цієї проблеми цікавою є думка А. П. Назаретяна, який вважає, що «інтелект за своїм генезисом і за однією з початкових функцій є інструментом агресії» [11, С. 84].

Агресивні прагнення людини пов'язані з такими її якостями, як честолюбність, орієн-

тація на успіх й ін., які можуть нести в собі позитивну або негативну соціальну спрямованість. На думку К. Лоренца, винахід зброї інтенсифікував людську агресивність. Агресія є природним інстинктом, що слугує збереженню життя. А винахід зброї спричинив панування внутрішньовидового відбору і всі його жахливі вияви. Більше того, К. Лоренц пояснює насильство, яке панує в сучасному суспільстві, тим, що «сьогоднішня цивілізована людина взагалі страждає від недостатньої розрядки інстинктивних агресивних спонук» [10, С. 19].

О.О. Піонтковський визначив, що насильницький вплив на особу полягає у будь-якому примусі її до дій, які суперечать її бажанню [14, С. 161].

І.М. Ібрагімова вважає, що насилля є формою необмеженого, довільного панування, яке пов'язане з виявом свавілля, яке орієнтоване на персону у виді природної агресії. Але посилення на природну агресію аніскільки не знімає відповідальності з людини за вияв насилля та його наслідки [6, С. 79-80].

Як одна із ознак насильства, агресія з позиції психології (лат. Aggression, від *aggrediog* – нападаю) – специфічна форма дій людини, що характеризується демонстрацією переваги в силі або використанням сили у стосунках з іншою людиною або групою осіб, яким суб'єкт намагається заподіяти шкоду. С. С. Занюк у своїй роботі «Психологія мотивації» дослідив та надав класифікацію основних теорій агресії. Згідно з його дослідженням З. Фрейд увів у свою теорію поняття самостійного агресивного потягу – «потягу до смерті». Розглядаючи питання запобігання воєнним конфліктам, він указував на непереборне інстинктивне прагнення людини до руйнування. Тільки лише завдяки суспільному прогресу цьому антисоціальному прагненню можна надати більш адекватну та нешкідливу форму розрядки. Схожа «Теорія потягів» підтримувалась К. Лоренцом, що розглядалось нами вище.

Згідно із фрустраційною теорією агресії результатом фрустрацій, розчарувань внаслідок неможливості подолання перешкод, перепон, які виникають на шляху цілеспря-

мованих дій суб'єкта, є насилля. Д. Долард і Н. Мілер висунули положення, згідно з яким індивідуум, якому заважають діяти, відчуває тим більші розчарування і фрустрацію, чим сильніше він прагне до досягнення мети. Його реакція на перешкоди набуває форми агресивних дій щодо того об'єкта (суб'єкта), котрий чинить йому перепони. Агресія завжди є наслідком фрустрації, і фрустрація завжди спричиняє агресію.

Відповідно до теорії соціального наслідування, яку запропонував А. Бандура, головним джерелом агресії є наслідування через спостереження за зразком. На його думку, більшість особливостей нашої поведінки розкривається в основному шляхом наслідування моделей. Коли вихователі дитини (батьки, вчителі) виявляють агресивність, то й дитина, наслідуючи їх, стане агресивною. Якщо ж модель (інша людина, яка є зразком для дитини) буде покарана за свою агресивність, це зменшить прояви агресивності в дитини. Таким чином, агресивність – продукт звичайного наслідування. Вона розвивається, підтримується або зменшується внаслідок спостереження сцен агресії й врахування її очевидних наслідків для агресивної людини.

Л. Берковіц, заперечивши твердження, що причиною агресії є фрустрація, вводить дві проміжні величини: гнів (як спонукальний елемент); пускові подразники (ключові ознаки, які спричиняють і запускають агресію). Гнів виникає тоді, коли досягнення мети, на яку спрямована дія суб'єкта, блокується ззовні. Однак, сам по собі він не викликає агресії. Для її виникнення необхідні адекватні їй пускові подразники (зброя, ніж, камінь, які помітила людина). Сила агресивної реакції на певну перешкоду залежить від інтенсивності гніву і зв'язку між його збудником та пусковою ознакою [4, С. 122-125]. Отже, прояв агресії є спонукаючою мотивацією та причиною заподіяння насильства.

З функціонального погляду насильство може бути визначено як навмисно здійснюване в просторі свободи волі обмеження фізичних і моральних інтенцій людини. Розкриваючи суть поняття насильства, необхідно мати на увазі його етимологічне значення, яке дослівно означає «на силу», тобто

використання сили. Сила в механіці й фізиці застосовується для позначення міри механічної дії на дане матеріальне тіло з боку інших тіл. Ця дія спричиняє зміну швидкостей точок тіла або його деформацію і може мати місце як за безпосереднього контакту (тиск притиснутих один до одного тіл), так і шляхом створюваних тілами полів (поле тяжіння, електромагнітне поле). Сила – величина векторна, і в кожний момент часу характеризується чисельним значенням, напрямом у просторі й точкою прикладання.

З погляду структурно-системного підходу насильство в широкому сенсі можна подати як процес. У природі діють різні сили і, по суті, боротьба протилежностей матеріалізується на рівні боротьби різноспрямованих сил. Соціальне насильство можна визначити як процес нав'язування силою своєї волі суб'єкту з метою примусити його чинити всупереч його власній волі [17, С. 257].

Гумін О. М. вважає, що насильство розрізняють у «чистому вигляді» і насильство як спосіб впливу на інший об'єкт. Тому за складних соціально-економічних умов актуальним є з'ясування поняття насильства; розробка ефективного механізму боротьби з насильством; аналіз відповідних норм кримінального закону та практики його застосування органами внутрішніх справ як особливим суб'єктом запобігання до осіб, яким властива насильницька поведінка. Актуальним є вивчення проявів кримінальної насильницької поведінки у сучасному світі, дослідження її окремих форм та видів, а також аналіз можливих способів «пом'якшення» її наслідків для подальшого життя людства, постійним супутником якого, на жаль, є насильство.

Гумін О. М. пропонує розмежувати кримінально-правове та кримінологічне поняття насильства. Під насильством у кримінально-правовому значенні він розуміє умисний, суспільно небезпечний, кримінально-протиправний вплив на тіло або психіку іншої особи (осіб). Формою кримінального насильства є умисний злочин, який містить ознаки такого насильства або в диспозиції кримінально-правової норми, або (і) у фактичній характеристиці вчиненого діяння або (і) в якому насильство виступає як спосіб досяг-

нення мети. Виокремлено специфічні ознаки кримінально-правового та кримінологічного поняття насильства. Кримінологічне поняття насильства включає в себе, окрім насильства в кримінально-правовому розумінні, також внутрішні прояви насильницької поведінки особи. Це поняття слід трактувати ширше, ніж кримінально-правове, оскільки кримінологія має свій специфічний предмет, вивчає закономірність злочинності у всіх її проявах, детермінації і причинності: кримінологічне поняття насильства включає в себе не тільки його кримінальні й передкримінальні прояви (адміністративно-карані або такі, що іще не оцінюються, як аморальні і т. д.) щодо інших людей, а також розширює коло можливих об'єктів насильницького впливу [3, С. 4].

Кудрявцев В. М. підкреслює, що основними способами вчинення навмисних злочинів є фізичне насильство, психічне насильство, зловживання своїм посадовим або іншим становищем, підкуп (давання хабара), псування чи знищення майна [9, С. 202].

Теорія кримінального права зводить всі різновиди протиправного насильства до фізичного та психічного. Під першим розуміється будь-який суспільно небезпечний та протиправний безпосередній вплив на життя і здоров'я людини, її права та свободи [2, С. 3; 5, С. 125; 16, С. 5]. Психічне насильство найчастіше проявляється у погрозі його застосування.

На нашу думку, у широкому розумінні насильства як примусу і фізичне насильство, і погрозу його застосування слід розглядати як два однорідних явища. Усвідомлення потерпілим реальної можливості приведення погрози до виконання змушує його виконати вимоги злочинця. Відмова потерпілого підкоритися найчастіше завершується заподіянням шкоди здоров'ю або навіть позбавленням життя. У більшості випадків насильницькі дії поєднуються із погрозами заподіяння ще більшої шкоди здоров'ю потерпілого або позбавлення його життя у разі продовження опору чи невиконання вимог злочинця.

Поняття насильства незмінно пов'язане з реальним суспільно небезпечним проти-

правним застосуванням фізичної сили до іншої людини проти її волі з метою заподіяння їй фізичних страждань, тілесних ушкоджень або позбавлення життя. Цим поняттям не охоплюється погроза застосування насильства, оскільки вона безпосередньо не тягне за собою заподіяння фізичної шкоди іншій людині. Погрожуючи позбавленням життя або заподіянням шкоди здоров'ю, злочинець не завжди має намір на реальне заподіяння фізичної шкоди. Тому кримінальне право і кримінологія розглядають фізичне насильство і погрозу його застосування як два самостійних способи вчинення злочину.

З вищенаведених понять насильства можна виділити фактичні та визначити юридичні ознаки насильства. До фактичних ознак можливо віднести, по-перше, об'єктивні ознаки, які характеризують зовнішню сторону і спосіб дії, а по-друге, суб'єктивні ознаки, які відображають волю-ве відношення до цієї дії з боку особи, яка застосовує насильство. До юридичних ознак насильства слід віднести незаконність дії, яка складається з протиправності й суспільної небезпеки діяння. Сукупність вищевказаних ознак характеризує кримінально-правове поняття насильства. Однак, більшість визначень насильства не містить посилань на зазначені критерії, а саме на юридичні та фактичні критерії даного поняття. Так, наприклад, фізичне насильство визначається наступним чином: «фізичне насильство полягає в безпосередньому впливі на організм людини, яка фактично володіє майном в момент заволодіння, і може відобразитися в різноманітному вигляді, починаючи з простих побоїв, доходячи до заподіяння тяжких тілесних ушкоджень та позбавлення життя», також фізичне насильство визначається як «будь-який вплив на тілесну недоторканість потерпілого» або «застосування фізичної сили до потерпілого». Таким чином, у зазначених визначеннях акцентується увага тільки на зовнішній стороні й способі дії при фізичному насильстві. Разом з тим, у наведених визначеннях не вказується на такі основоположні для науки й галузі кримінального права поняття, як «суспільна небезпечність», а також не зазначається на волю-ве відношення до дії як з боку особи, яка

застосовує насильство, так і з боку потерпілого, що може необгрунтовано призвести до розширеного тлумачення кримінально-правового поняття «насильства».

Висновки

Отже, насильницький вплив на потерпілого передбачає примушування його до дій, які суперечать його бажанню, тобто здійснюються проти його волі. Поняття «проти волі» відноситься до відкритої протидії волі потерпілого в момент заподіяння йому фізичної чи психічної шкоди. У цьому випадку можуть використовуватися «обмеження волі», «обмеження волевиявлення». Під насильством слід розглядати активну соціальну діяльність, безпосередньо спрямовану проти вільного волевиявлення. На відміну від багатьох інших форм проявів людської активності, тільки насильство є поведінкою, під час якої поступки людини, очевидно, націлені на придушення свободи. З цієї позиції – насильство завжди супроводжується, певною мірою, обмеженням свободи вибору.

Із врахуванням вищевикладеного, на думку автора, поняття «насильство проти життя та здоров'я» слід тлумачити як «будь-який безпосередній суспільно небезпечний та протиправний вплив на життя чи здоров'я потерпілого, направлений на подолання опору, придушення його свободи вибору та заподіяння шкідливих наслідків, який тягне за собою кримінальну відповідальність».

Література

1. Бердяєв Н. А. Судьба России / Н. А. Бердяев. – М. : Советский писатель, 1990. – 346 с.
2. Гаухман Л. Д. Насилие как средство совершения преступления / Л. Д. Гаухман. – М.: Юрид. лит., 1974. – 167 с.
3. Гумін О. М. Кримінальна насильницька поведінка особи : теоретико-прикладні аспекти / О. М. Гумін. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук : 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. – Львів : Львівський держ. ун-т внутр. справ, 2011. – 36 с.

АНОТАЦІЯ

У статті розкривається юридико-психологічна природа, поняття і психологічний зміст «насильства», для кращого його розуміння в розробці методів і засобів протидії насильницькій злочинності проти життя та здоров'я.

SUMMARY

The given article deals with the notion of juridical and psychological nature, concept and psychological meaning of "violence" for better understanding the development of methods and means of counteraction to violent crime against human life and health.

4. Занюк С. С. Психологія мотивації : Навч. посібник / С. С. Занюк. – К. : Либідь, 2002. – 304 с.

5. Землюков С.В. Уголовно-правовые проблемы преступного вреда / Под ред. В. К. Гавло. – Новосибирск: Изд-во НГУ, 1991. – 242 с.

6. Ібрагімова І.М. Проблема насильства у філософському та юридичному розумінні / І. М. Ібрагімова // Філософські проблеми права та правоохоронної діяльності співробітників ОВС: Збірник наукових праць. – К. : Друкарня МВС України, 1995. – С. 78-88.

7. Колесников И. С. Уголовно-правовое понятие насилия / И. С. Колесников // Ползуновский вестник. – № 3. – 2006. – С. 114-119.

8. Краткий толковый словарь украинского языка: Более 6750 слов / Под. ред. Д. Г. Гринчишина. – 2-е изд., перераб. И доп. – К.: Рад. шк., 1988. – 320 с.

9. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология / В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1982. – 287 с.

10. Лоренц К. Агрессия (Так называемое Зло) / К. Лоренц // Вопросы философии. – 1992. – № 3. – С. 5-38.

11. Назаретян А.П. Историческая эволюция морали: прогресс или регресс? / А. П. Назаретян // Вопросы философии. – 1992. – N 3. – С. 82-94.

12. Насильственная преступность / под ред.: В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. – М. : Изд-во «СПАРК», 1997. – 139 с.

13. Ницше Ф. Сочинения в двух томах. Том 1 и Том 2 / Ф. Ницше. – М.: Мысль, 1996. – 829 с. (Т.1) + 829 с. (Т.2).

14. Пионтковский А. А. Преступление против личности / А.А. Пионтковский. – М.: Юр. изд-во НКЮ СССР, 1938 г. – 527 с.

15. Профілактика злочинів: Підручник / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Ф. Гіда та ін.: За заг. ред. О. М. Джужа. К. : Атіка, 2011. – 720 с.

16. Сердюк Л. В. Психическое насилие как предмет уголовно-правовой оценки следователем: Учеб. Пособие / Л. В. Сердюк. – Волгоград: НИРИО ВСШ МВД СССР, 1981. – 64 с.

17. Соціальна філософія : Короткий Енциклопедичний Словник / За заг. ред. проф. Андрущенко і проф. Горлача. – Київ-Харків: Рубікон, 1997 р. – 400 с.

18. Шеллинг Ф. В. Й. Сочинения в 2-х томах / Ф. В. Й. Шеллинг. – М. : Мысль, 1989. – 636 с.

19. Юридическая психология: Терминологический словарь / Сост. Бандурка А.М., Венедиктов В.С., Тимченко А.В., Христенко В.Е., Калиновский В.Б. / Под. ред. Бандурки А.М. – Х. : Тимченко, 2005. – 432 с.

20. <http://uk.wikipedia.org>